

революції: до історіографії проблеми / О. А. Житков // Південь України у вітчизняній історії. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса 22 – 23 листопада 2012 року. – Одеса, “Астропринт” – 2012. – С. 65 – 69.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: вітчизняна та зарубіжна історіографія наукових студій аграрних відносин першої чверті ХХ століття в Україні.

УДК – 94 (477 - 25) “192”

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УАПЦ У КИЄВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х років

Олеся ЖИТКОВА (Київ)

У публікації подано історію утворення Української автокефальної православної церкви в 1917 – 1921 рр., проаналізовано особливості її видавничої діяльності в м. Києві в першій половині 1920-х рр.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква, автокефалія, видавничі діяльність, документи Української автокефальної православної церкви, православна періодична преса, богослужбова література.

В публікації представлена історія створення Української автокефальної православної церкви в 1917 – 1921 гг., проаналізовані особливості її видавничої діяльності в м. Києві в першій половині 1920-х гг.

Ключевые слова: Украинская автокефальная православная церковь, автокефалия, издательская деятельность, документы Украинской автокефальной православной церкви, православная периодическая пресса, богослужбная литература.

The publication deals with the history of the formation of The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1917-1921, there are analyzed the peculiarities of its publishing activity in Kyiv in the first half of the 1920s.

Keywords: The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, autocephaly, publishing activity, UAOC documents, orthodox periodical press, liturgical literature.

Становлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) слугує яскравим прикладом поширення ідей створення національної церкви. Видавничі діяльність церкви у м. Києві на початку 1920-х рр. ілюструє найбільш репрезентативний метод її популяризації серед населення в регіональному аспекті.

Серед сучасних українських історичних праць питанню формування засад взаємовідносин держави та церкви в УСРР – УРСР присвячена монографія В. Пашенка та А. Киридон. “Більшовицька держава і православна церква в Україні в 1917 – 1930 рр.”. У ній на прикладі функціонування різних православних течій, у тому числі й УАПЦ, подано основні тенденції розвитку українського національного церковного руху та розкрито механізми впливу на нього радянської тоталітарної системи. Аналогічне проблемне коло окреслено й у дисертаційних дослідженнях А. Киридон (“Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917 – 1930-ті роки)”) і О.Ткачук (“Український церковно-православних рух 1917 – 1921 рр.”).

У монографії “Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)” О.Ігнатуша в ретроспективі розглянув передумови виникнення відцентрових позицій у православній церкві та особливості цього процесу в першій половині ХХ ст. на українських теренах. Розглядаючи специфіку становлення православ'я в Україні на початку ХХ ст., дослідник проаналізував також і становлення УАПЦ та її діяльність, у тому числі й щодо публікації друкованих видань.

Проблемі власне видавничої діяльності православних конфесій в Україні протягом майже всього ХХ ст. присвячена стаття І. Жердевої “Видавничі проекти православних конфесій України у 20-ті – 80-ті роки ХХ ст. як фактор формування сучасної традиції”. У ній подаються відомості про поширення друкованого слова в громадах УАПЦ у рамках загальної характеристики періоду 1920-х рр.

Серед доробку українських істориків в еміграції важливим є ґрунтовне дослідження І. Власовського “Нарис історії Української Православної Церкви” в 4-х томах. Аналізу

автокефального православного руху впродовж 1920-х рр., його специфіці в м. Києві присвячена перша частина четвертого тому названої праці.

Джерельною базою дослідження виступають архівні матеріали, котрі роковують становище УАПЦ у м. Києві, її взаємовідносини з радянською владою в контексті видавничої діяльності: це, зокрема, документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) Фонду №3984 “Українська автокефальна православна церква”. У справах описів №1 та №3 зібрані дані щодо листування ВПЦР зі світською владою, офіційні документи та періодика УАПЦ.

Варто зазначити, що окремих праць, присвячених видавничій діяльності УАПЦ у межах території м. Києва нами виявлено не було, а тому вважаємо актуальним дослідити власне цей фрагмент з історії православної церкви в УСРР початку ХХ ст., попередньо подавши загальні відомості про організаційне становлення УАПЦ протягом 1917 – 1921 рр.

Особливістю становища православ'я в Україні та м. Києві впродовж 1920-х рр. є становлення національної церкви – Української автокефальної православної церкви. Автокефальний рух на українських теренах утвердився ще в ході української національної революції 1917 – 1921 рр. унаслідок поширення ідей демократизації, національного оформлення української православної церкви та виходу її з-під влади Російської Православної церкви. Так, 1917 р. відбуваються пастирські зібрання по містах. Зокрема, в м. Києві на одному з таких зібрань було обрано “Виконавчий Комітет духовенства і мирян міста Києва” [1, с. 11]. Весною і влітку 1917 р. відбулися з'їзди по всіх єпархіях України. На Київському єпархіальному з'їзді, окрім іншого, створили Комісію по скликанню Всеукраїнського Церковного Собору [1, с. 14]. А вже в листопаді 1917 р. була створена Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР) на чолі з О. Маричівом. Вона розглядалася як тимчасовий орган для скликання й до скликання Всеукраїнського Собору [1, с. 15]. Три сесії собору, котрі проходили протягом 1918 р., не принесли конкретних результатів для організації автокефальної української православної церкви [1, с. 36]. Позитивні зміни спостерігаються лише з 1919 р.: після приходу до влади Директорії Української Народної Республіки одним з перших її законодавчих актів був “Закон 1 січня 1919 року про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви”, яким проголошувалася незалежність і автокефальність Української Православної Церкви [1, с. 62]. У той же час більшу частину України, в тому числі й Київщину, захопили більшовики. За період їхнього перебування в Києві було створено ряд парафій УАПЦ: Старокиївську при Соборі Св. Софії, Печерську при Соборі Св. Миколая, Подільську при соборі Св. Апостола Андрія Первозванного та Либідську при церкві Св. Пророка Іллі [2, арк. 2].

Денікінська окупація перервала активізацію українського автокефального руху, проте вже після поновлення більшовицької влади в Києві в березні 1919 р. було створено перший український релігійний гурток. У квітні 1919 р. на одному із зібрань це об'єднання проголосило себе Всеукраїнською Православною Церковною Радою (ВПЦР) нового складу [3, с. 11], головою якої обрали М. Мороза, а заступником – В. Липківського [1, с. 73].

Остаточне встановлення радянської влади в Україні сприяло поширенню діяльності УАПЦ. Як зазначає А. Киридон, на початковому етапі, а саме протягом 1919 – 1921 рр., більшовики прагнули використати УАПЦ для розколу РПЦ і, крім того, хотіли отримати підтримку українського населення [4, с. 21]. В умовах наростаючого конфлікту УАПЦ і РПЦ, котрий підігрівали партійно-державні органи, 5 травня 1920 р. ВПЦР проголосила православну церкву в Україні “автокефальною (незалежною) і соборно правовою” [1, с. 87].

14 – 30 жовтня 1921 р. відбувся Перший Всеукраїнський православний собор. Він підтвердив постанову ВПЦР від 5 травня 1920 р. про автокефалію Української православної церкви [5, с. 68] та її соборноправний устрій. На соборі обрали та висвятили національну церковну ієрархію на чолі з митрополитом В. Липківським, започаткували виборні органи керівництва церковними справами, окреслили ідеологічні засади УАПЦ та способи її розвитку [3, с. 13]. Проведення собору завершило інституціоналізацію УАПЦ. Так, одним із важливих, на нашу думку, було завдання поширення ідей УАПЦ серед населення.

Найбільш популярним та дієвим методом поширення автокефалії протягом 1920-х рр. була видавнича діяльність: через публікацію багатьох своїх нормативних документів, богослужбових творів та їхніх перекладів, УАПЦ підтверджувала тезу про реформування церкви [6, с. 273].

Уже в 1920 році в Києві надрукували документацію, котра мала велике значення для утвердження організаційної структури церкви: згідно з архівними даними, ВПЦР надіслала прохання до Білоцерківської православної патріархальної ради про видання “Статуту Всеукраїнської Спільки Православних парафій” у кількості 1 тис. примірників, “Статуту Українських парафій” у кількості 2 тис. примірників тощо [7, арк. 10].

1921 року були опубліковані та поширені серед духовенства й мирян “Ухвали Предсоборного з’їзду представників сільських православних парафій волостей Київської округи, що відбувся 27 – 29 березня н.с. 1921 року в м.Києві” [8, арк. 8-9 зв.], “Ухвали Українського православного церковного Собору Київщини, що відбувся 22 – 26 травня 1921 р. у м.Києві” [9, арк. 1], котрі окреслювали коло необхідних для вирішення внутрішньоцерковних питань, а також забезпечували організаційне оформлення церковних громад м. Києва. В “Ухвалях Предсоборного з’їзду представників сільських православних парафій волостей Київської округи, що відбувся 27-29 березня н.с. 1921 року в м. Києві”, окрім іншого, розглядалася також і фінансова сфера: зазначалося, що кожна українська парафія мала внести до скарбниці ВПЦР щомісячно, починаючи з 1 січня 1921 р., добровільні членські внески в розмірі 5% сум з бюджету парафії за попередній місяць [8, арк. 9 зв.]. Певна частина цих коштів витрачалася Церковною Радою на випуск друкованої продукції.

У той же час видали “Інструкцію по скликанню Всеукраїнського Православного Церковного Собору” [10, арк. 1-1 зв.], котра окреслювала порядок обрання повітовими зібраннями виборних на Всеукраїнський Православний Церковний Собор. Разом із вищевказаним документом була опублікована й “Інструкція волосним церковним радам” [10, арк. 4 – 4 зв.], яка містила відомості про систему створення рад, визначала межі їх компетенції та порядок їхньої роботи.

1921 року опубліковано “Діяння Всеукраїнського православного церковного Собору в м. Києві 14 – 30 жовтня н.с. 1921 р.”, перевидання яких було здійснене згодом 1927 р. [6, с. 273]. Таким чином, уже на початку двадцятих років УАПЦ розпочала активну публікацію церковних документів, які забезпечували структурне оформлення усіх сфер діяльності церкви.

Важливим питанням для новоствореної УАПЦ був переклад та публікація богослужбових книг. ВПЦР, окрім іншого, за одне з головних завдань ставила “якнайскоріше перевести вживання на Божих службах живої української народної мови” [11, арк. 31]. Утілювати в життя цю тезу розпочали окремі священики, у тому числі й члени ВПЦР. Так, наприклад, в одному зі звітів “До Софіївської парафіяльної ради” зазначається, що для першої української служби 9 травня 1919 р. В. Липківський переклав ряд молитов українською мовою, те ж саме зробив і Н. Шараївський для церковної служби на Зелені свята. Уже з травня 1919 р. при ВПЦР була заснована перекладна комісія [11, арк. 31]. Ця інституція відразу розпочала активну роботу: у проханні ВПЦР до Білоцерківської православної патріархальної ради про друк богослужбових книг були зазначені “Молитовник з співами в церкві” у 10 тис. примірниках та “Часловець” у 5 тис. примірниках [7, арк. 10]. Пізніше в “Ухвалях Предсоборного з’їзду представників сільських православних парафій волостей Київської округи, що відбувся 27 – 29 березня н.с. 1921 року в м. Києві”, однією із важливих також визначалася теза про необхідність перекладу “всіх богослужбових книжок українською мовою” задля поширення православної віри [8, арк. 9 зв.]. Протягом 1919 – 1921 рр. було відредаговано та підготовлено до друку такі україномовні переклади: “Біблійна історія”, “Книга діянь апостольських”, “Літургія Іоанна Золотоустого”, “Молитовник”, “Часловець”, книги тропарів та кондаків недільних і великих свят [6, с. 273].

Після інституційного оформлення УАПЦ отримала змогу ширше розгорнути свою діяльність. Так, на підставі ухвали Микільських Великих зборів ВПЦР у червні 1923 р. було створено видавництво ВПЦР [12, арк. 7]. Для координації його діяльності при Церковній Раді створили окремий відділ з трьох членів Малої Ради ВПЦР та Видавничу Раду, до складу якої увійшли фахівці з перекладної комісії ВПЦР та науково-богослужбової частини. Відділ мав широкий спектр функцій, серед яких були: обрання текстів для друку, їхнього редагування, укладення угод з авторами та друкарнями, слідкування за дотриманням авторського права, отримання від радянської влади дозволу на друк, підбір шрифту, обкладинки, а також закупівля паперу та інших необхідних матеріалів. При Відділі створювалася книжкова комора, котра займалася продажем книг.

При потребі планувалося подібні комори створити й в інших містах України. Відтак, УАПЦ отримала змогу налагодити систему видання церковної літератури.

Поряд із документацією та богослужбовими книгами, керівництво УАПЦ приділяло велику увагу публікації періодичних видань. ВПЦР, як керівний орган УАПЦ, 10 березня 1920 р. подала звернення до Відділу друку й пропаганди при Всеукраїнській з проханням дозволити друкувати часопис “Українська церква”. Радянська влада, проте, відмовила в публікації цього періодичного видання [2, арк. 16]. Тому протягом 1920 – 1922 рр. інформаційне бюро ВПЦР видавало машинописним способом газету “Оголошення Інформаційного бюро ВПЦР”. До 25 лютого 1922 р. було видруковано 38 номерів цього видання [6, с. 275].

З 1921 р. розпочали випускати інформаційний бюлетень “Вісті Всеукраїнської православної церковної ради”, у складі якого видавалися також і вищевказані “Оголошення” [6, с. 275]. Наприклад, надруковані у “Вістях ВПЦР” за 8 жовтня 1922 р. [13, арк. 12 – 15 зв.] матеріали розміщені в 11 розділах, котрі подають відомості про організаційні моменти діяльності УАПЦ (розділи під заголовками “Великі покрівські збори ВПЦР”, “Чергові збори Малої ради”), про зміни в керівництві парафіями та про розвиток власне парафій на місцях (розділи “Новий єпископ Української автокефальної православної церкви”, “Український церковний визвольний рух на Полтавщині”, “Запоріжжя”), а також про задекларовані зміни у проведенні богослужінь (розділ “Нові українські твори церковного співу”). Важливим, на нашу думку, є поміщений у “Вістях” “Лист ВПЦР до редакції часописів”, у якому закликалося не трактувати церковний рух як політичний. Таким чином, керівництво УАПЦ намагалося утверджувати політику лояльності до світської влади, аби церква мала змогу й надалі проводити свою діяльність. Подібними за змістом були й “Вісті ВПЦР” за наступний 1923 р. [13, арк. 16 – 18 зв.]. Так, тут була опублікована стаття “Про церковні реформи”, автор якої закликав активізувати переклад богослужбових книг українською мовою. У дописах “Вісті з Чернігівщини”, “Заснування української парафії на Деміївці” подавалася інформація про утворення нових парафій та функціонування старих. Тут же – у розділах “Заява Київської крайцеради до Київського губфінвідділу в справі оподаткування патентним податком священнослужителів”, “Затвердження умови на користування Софіївського собору”, “Роз’яснення Київського губліквідкому на запитання автокефаліста” – окреслювалися особливості взаємовідносин УАПЦ з владними структурами. Отже, офіційний друкований орган ВПЦР УАПЦ подавав основні відомості щодо функціонування церкви на місцевому київському та загальноукраїнському рівнях, торкався теми організаційної структури УАПЦ, її практичної діяльності й взаємозв’язків з радянською владою.

Іншим прикладом періодичного видання УАПЦ може слугувати журнал “Церковна Правда”, котрий мав, на нашу думку, більш практичну мету, а саме популяризацію ідей автокефалії серед віруючих. Наприклад, у “Пояснювальній записці до програми церковно-релігійного журналу православної церкви автокефалістів “Церковна Правда” за 1924 р. зазначалося, що журнал мав складатися із двох розділів, котрі містили у собі ряд підрозділів [12, арк. 6]. Перший розділ (“Відділ I”) містив підпункти “Філософія релігії”, “Релігійні й церковні питання стосовно сучасного життя, філософії, науки, мистецтва” та “Життя христової церкви в минулому, сучасному та майбутньому”. У статтях цих підрозділів передбачалося подавати інформацію з пояснення суті релігії та її місця в житті людини, аналіз соціальних проблем з біблійного погляду, матеріали з історії церкви. Цікавим є той факт, що в контексті висвітлення історії християнства планувалося проаналізувати, “як повстали в церкві християнській чужі первісному її духові елементи, наприклад, царе- і панослужіння” – це може слугувати яскравим прикладом того, як УАПЦ намагалася пристосувати ідеї православ’я до радянської марксистсько-ленінської ідеології.

Другий розділ журналу (“Відділ II”) складався із 7 розділів: “Український, релігійний, церковний визвольний рух в Україні й поза її межами”, “Українське церковне мистецтво: читання, співи, малювання й архітектура”, “Праця Всеукраїнської Православної Церковної Ради як керівного органу УАПЦ”, “Дописи з місць”, “Хроніка”, “Листування з читачами” та “Бібліографія”. Варто звернути увагу на те, що в цьому розділі планувалося вмещувати матеріали, котрі підтверджували б тезу про реформування церкви, оскільки вона “не є археологічним музеєм”, а “богослужіння – не мертвий обряд, а живе творче єднання людини з Божеством”. Тому ця частина журналу мала бути присвячена статтям з вдосконалення та оновлення “богослужінь, співів, читання, одягу...”. Отже, журнал

“Церковна Правда” був спрямований на інформування мирян як щодо історії християнської церкви, так і щодо її сучасного становища в Україні та за кордоном, причому велика увага приділялася саме поширенню автокефального руху. Крім цього, періодичне видання мало на меті інформувати населення щодо діяльності ВПЦР з утвердження ідеї української національної церкви.

Поряд із успіхами в поширенні ідей самостійності української православної церкви спостерігається прагнення радянської влади до зменшення її активності, оскільки значний вплив УАПЦ був не вигідним для більшовиків [4, с. 21; 14, с. 298]. Так, зокрема, партійно-державні органи перешкоджали видавничій діяльності ВПЦР у Києві. Знищувалася матеріальна база церкви, котра забезпечувала друк матеріалів: наприклад, ще 1920 року місцева влада постановила перевезти друкарню Києво-Печерської Лаври, про що свідчить лист ВПЦР до Київського губревкому з проханням відмовитися від подібних дій [2, арк. 17]. Іншим методом обмеження видавництва була заборона публікацій періодичних видань під різними, часто формальними, причинами. Наприклад, 1920 р. Відділ друку й пропаганди Всеукраїнського революційного комітету відмовив ВПЦР у дозволі друкувати часопис “Українська церква” “з огляду на брак паперу” [2, арк. 16]. 1924 р. через “невиконання усіх правил обов’язкової постанови губвиконкому № 91” радянською владою було відмовлено у виданні журналу “Віра” [12, арк. 5].

Таким чином, УАПЦ у м. Києві на початку 1920-х рр. активно розгорнула свою видавничу діяльність, котра відображалася у публікаціях нормативних документів церкви, перекладеної українською мовою богослужбової літератури та періодичних видань. Позитивні перспективи друку цих видань пояснюються прагненням радянської влади на початку 1920-х рр. надати УАПЦ можливість поширювати свої ідеї задля проведення розколу в лавах православної церкви. У той же час більшовики контролювали цей процес, забороняючи друк тих чи інших матеріалів, обмежуючи матеріальну базу церкви тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Українська Православна Церква Київського Патріархату. Репр. вид. / І. Власовський. – К.: [Б.в], 1998. – Т.4. – Ч.1. – 1998. – 384 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – 62.
3. Ткачук О.В. Український церковно-православних рух 1917 – 1921 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Ткачук; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.
4. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917 – 1930-ті роки): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / А.М. Киридон; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 34 с.
5. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні в 1917 – 1930 рр. / В. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2004. – 336 с.
6. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
7. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 50. – 11 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 70. – 41 арк.
9. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 76. – 8 арк.
10. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 68. – 4 арк.
11. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 107. – 80 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 263. – 7 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 120. – 19 арк.
14. Жердева І.В. Видавничі проекти православних конфесій України у 20-ті – 80-ті роки XX ст. як фактор формування сучасної традиції / І.В. Жердева // Південний архів. Сер.: Історичні науки. – 2008. – Вип. 28-29. – С. 294-302.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житкова Олеся Олександрівна – студентка 2 курсу ОКР “Магістр” історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: взаємовідносини держави і православної церкви в УСРР – УРСР у 1919 – 1939 рр.